

#17

L'ASSAIG SEGONS JOAN FUSTER: L'ARTICLE LITERARI COM A MODALITAT DEL GÈNERE

J. Àngel Cano Mateu
Universitat de València

Resum || Partint de la base que la definició de l'«article literari» no disposa d'una proposta consensuada entre els diversos estudiosos, aquest treball tracta de fonamentar l'adscripció d'aquest al gènere assagístic en la revisió i l'anàlisi d'un conjunt d'estudis teòrics, tant de l'àmbit literari com del periodístic. D'altra banda, aquest article analitza les reflexions de Joan Fuster sobre l'assaig i l'articulisme literari — recordem que l'assagista de Sueca (València) va publicar centenars d'articles en la premsa—, i les posa en relació amb les concepcions més esteses entre la teoria literària.

Paraules clau || Joan Fuster | Assaig | Article literari | Periodisme

Abstract || By means of a revision and analysis of a corpus of theoretical works on the genre of the essay, both in literature and journalism, this paper connects the “literary article”, which lacks a consensual definition among scholars, with essays. The article also analyzes Joan Fuster's reflections about the essay and the literary article—as the writer from Sueca (Valencia) wrote hundreds of press articles—and connects them with some of the notions about the topic in literary theory.

Keywords || Joan Fuster | Essay | Literary articles | Journalism

Resumen || Partiendo de la base de que la definición de «artículo literario» no cuenta con una propuesta consensuada entre los diversos estudiosos, este trabajo trata de fundamentar su adscripción al género ensayístico mediante la revisión y análisis de un conjunto de estudios teóricos, tanto del ámbito literario como del periodístico. Por otra parte, este artículo analiza las reflexiones de Joan Fuster sobre el ensayo y el articulismo literario —recordemos que el ensayista de Sueca (Valencia) publicó centenares de artículos en la prensa—, y los pone en relación con las concepciones más conocidas en la teoría literaria.

Palabras clave || Joan Fuster | Ensayo | Artículo literario | Periodismo

0. Introducció¹

Entre els seus papers, Joan Fuster va reflexionar sobre el gènere de l'assaig i sobre l'articulisme literari, que, en la seua concepció del gènere, era, sens dubte, un subtipus d'assaig. No és estrany, si tenim en compte que s'hi havia de guanyar el pa —*pro panem lucrando*, com ell deia— i en va escriure centenars. En aquest treball, doncs, ens disposem a analitzar les reflexions de Fuster, un escriptor que vivia a Sueca, sense cap dedicació —diríem professional— a la teoria literària, i posar-les en relació amb les concepcions més esteses entre els estudis teòrics, tot partint de la base que la definició de l'«article literari» no té una proposta consensuada entre els diversos estudiosos de la matèria. Fins i tot, la mateixa etiqueta provoca divergències: a part d'«article literari», alguns dels sintagmes emprats han estat «article d'opinió», «article periodístic», «columna literària» o «columna personal». Observant els complements d'«article» o de «columna», ens podem fer una idea sobre les dues esferes en què es mou l'articulisme literari: el periodisme i la literatura.

1. L'articulisme literari: en la frontera entre els gèneres periodístics i els gèneres literaris

1.1. L'article literari dins dels gèneres periodístics

Des del periodisme, Luisa Santamaría i María Jesús Casals ja han apuntat que un dels temes que plantegen discussió i polèmica és l'assimilació de l'article d'opinió dins dels gèneres literaris o dels gèneres periodístics (2000: 132). Martín Vivaldi, per exemple, no sap on situar l'articulisme —entenem ací el literari— i, per tant, el defineix com un gènere ambivalent considerat per uns com «periodismo mayor» i per uns altres «literatura menor», però que per a ell és «periodismo literario o literatura periodística» (1981: 176).

Santamaría i Casals també destaquen la retroalimentació entre la literatura i el periodisme, de manera que, segons les autores, no té cap sentit construir dos mons oposats: les fonts del periodisme són literàries i la literatura té una gran influència en el periodisme. D'aquesta manera, tot i que la frontera entre periodisme i literatura siga molt difusa, el problema és el concepte de gènere: els gèneres com a compartiments tancats i separats uns dels altres (2000: 133).

Per això, consideren molt convincent la tesi de Teodoro León Gross, segons el qual l'article és un gènere periodístic —amb una extraordinària llibertat, matisa—, cosa que no exclou que haja de ser analitzat com a text literari (1996: 171). L'estudiós advoca per la necessitat de desempallegar-se dels «cómodos corsés» i

NOTES

1 | Vull fer constar que aquest treball s'ha beneficiat de l'Ajuda del Programa de Formació de Professorat Universitari (FPU) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

plantejar l'escriptura periodística amb una major ambició, evitant els preceptivismes inútils (1996: 175).

De fet, Gómez Calderón atribueix el motiu que la «columna personal» es considere un producte difícil de catalogar als nombrosos procediments literaris emprats —aliens a l'estilisme estrictament periodístic—, a la desconexió de l'actualitat més immediata i a l'exacerbada manifestació del «jo» de l'autor que sol haver-hi. No obstant això, segueix, «es posible abordar el columnismo literario desde la perspectiva de la Nueva Retórica, conceptuada como Teoría de la Argumentación por Chaïm Perelman y Loucie Olbretchs-Tyteca» (2004). Així, argumenta que els estudis més recents sobre l'opinió en premsa donen suport a aquest plantejament, ja que cada vegada hi ha més autors que subratllen el caràcter retòric de la comunicació periodística (2004).

Esteban Morán Torres, al seu treball *Géneros del periodismo de opinión* (1988), dedica un apartat, al costat de la crítica, del comentari i de l'editorial, a la columna. I parla de «columna», tot i que «la columna actual responde a lo que en el viejo periodismo era el artículo de un colaborador fijo, denominándose columnista al que antes se llamaba articulista» (1988: 165). Segurament, aquest nom es deu a la forma que adoptava el text en els orígens, encara que actualment se'l continue anomenant «columna» malgrat que el seu disseny tinga forma transversal i ocupe diverses columnes de la pàgina (1988: 165).

En canvi, també des dels gèneres periodístics, Llorenç Gomis distingeix entre «article» i «columna». Per a Gomis, l'article és una «col·laboració» de l'escriptor —o articulista—, que hi col·labora «amb el seu nom i el seu estil a realçar el prestigi i accentuar la qualitat del diari», de manera que «no és el tema allò que atreu el lector, sinó la firma» (1989: 164-165). Tanmateix, quan l'article es fixa en una secció, l'autor n'esdevé el titular i es publica diverses vegades per setmana, parlem de columna i de columnista, «últim graó del periodisme personal» (1989: 167). Segons es desprèn d'aquestes definicions, la diferència es basaria únicament en la periodicitat de la publicació: si és una col·laboració puntual parlem d'article, mentre que, si s'institucionalitza en una secció que apareix cada cert temps de manera periòdica, es tracta de columna.

Esteban Morán Torres, al llibre anteriorment citat, fa una classificació de les columnes atenent a l'especialització, en funció de l'enorme varietat de temes possibles: columna de política internacional, de política nacional, de política local, d'humor, d'esports, de societat, de gastronomia, i, a part de moltes altres, com la d'espectacles, la que a nosaltres ens interessa, la columna literària. Aquest tipus de columnes no tenen com a objectiu principal el comentari periòdic d'un

tema específic de l'actualitat, per això, afirma, esdevenen «assaigs literaris» (1988: 197). La proposta no està exempta de contradicció, ja que dins d'una classificació dels gèneres periodístics, s'apunta que algunes columnes literàries són assaigs i, consegüentment, caldria encabir-les dins dels gèneres literaris. O, almenys una vegada més, ens trobem abocats a l'ambigüitat genèrica.

D'altra banda, Santamaría i Casals i Bernardo Gómez Calderón, que també empren el substantiu «columna», en diferencien dos models: les columnes analítiques (Santamaría & Casals, 2000: 295) o d'anàlisi (Gómez Calderón, 2004), que serien les corresponents al periodisme interpretatiu, i les columnes d'opinió, dins les quals estaria «como género algo marginal, la columna literaria o personal, cultivada de ordinario por periodistas de prestigio o “escritores de prensa”» (Gómez Calderón, 2004). Santamaría i Casals són més directes i, en compte de columnes d'opinió, com Gómez Calderón, parlen de columnes personals, definides com «un artículo de opinión firmado por un autor de reconocida valía literaria, con seguidores ideológicos o simplemente admiradores de su estilo, y que aparece publicado en el mismo diario con periodicidad y en el mismo espacio reconocible» (Santamaría & Casals, 2000: 300)². Encara destaquen que el que interessa als lectors quan obrin el periòdic i cerquen la columna personal són les vivències i els pensaments dels columnistes, els quals, a més d'ornamentar metafòricament la realitat, diàriament actuen com un passatemp literari i proporcionen «el “yo” ideológico y sentimental del otro compartido» (2000: 302).

Ben interessant és, igualment, la reflexió d'aquestes estudioses (2000: 126), segons les quals, des de l'àmbit periodístic, el concepte d'«article» és indissociable al de periòdic, de manera que un article podria ser des d'una notícia fins a una entrevista. És amb el complement d'«opinió» —contraposat al concepte d'informació—, que es pot diferenciar aquest tipus d'article de la notícia o del reportatge, atès que no segueix les mateixes pautes lingüístiques o expositives ni tampoc se cenyeix a la més immediata actualitat, a més de la importància del «jo», protagonista del contingut —a excepció de l'article editorial.

Des d'una perspectiva periodística, doncs, l'article literari i l'article d'opinió poden entendre's com una mateixa cosa, ja que l'opinió o els textos opinatius, en la teoria dels gèneres periodístics, és una de les tres classes de textos, al costat dels informatius i dels interpretatius (Santamaría & Casals, 2000: 126). Així, per exemple, Martín Vivaldi, que abans havia definit la columna —de la qual cosa deduïm que per a ell són conceptes distints— atorgant-li trets distintius com l'espai fixat, la responsabilitat de l'autor que s'hi juga el prestigi i la funció de formar opinió o d'entretenir (Morán Torres,

NOTES

2 | El 1990, Luisa Santamaría, a *El comentario periodístico*, definia la columna personal d'una manera més genèrica, ja que, en compte d'«artículo de opinión», l'etiquetava com a «espacios concedidos al modo de cheques en blanco», tot i que sí que n'apuntava una de les condicions, que era que els autors «no se extralimiten del número de palabras previamente acordado» (1990: 122-123).

1988: 163-164), ara ho intenta amb l'article d'opinió: «Escrito de muy vario y amplio contenido, de varia y muy diversa forma, en el que se interpreta, valora o explica un hecho o una idea actuales, de especial transcendencia, según la convicción del articulista» (Martín Vivaldi, 1981: 176). La vaguetat de la descripció, però, difícilment permet aïllar els trets pertinents i distintius de l'article d'opinió³.

En canvi, una altra línia d'estudi, dins del periodisme, dubta de l'estatus periodístic del gènere i considera que la «columna literària» es trobaria en l'àmbit del «*feature*» amb la funció d'entretenir, dins dels periòdics per raons extraperiodístiques (Gómez Calderón, 2004). Martínez Albertos, per la seua banda, afirma que la columna —modalitat diferenciada de l'article d'opinió— és una mena de «gueto» privilegiat que es caracteritza per: «1) espacios de tema absolutamente libre, como cheques en blanco, 2) para escritores famosos, 3) con la única condición de que firmen sus trabajos» (2001: 363).

Si recapitem, podem observar que, en la majoria de les definicions descrites fins ara apareixien aquests trets referits a l'article literari: és un espai d'extensió predeterminada, de tema lliure i variat, en què escriuen uns autors que alguns anomenen articulistes o columnistes, altres, periodistes i, finalment, uns altres, escriptors, però que han de tenir un cert prestigi, ja que importa molt la firma. Segons es dedueix d'aquesta línia d'anàlisi, l'article literari pertanyeria al gènere periodístic, bàsicament, com hem apuntat més amunt, per l'espai on apareix publicat. Això sí, cal consignar que es mantenen les divergències respecte a l'adscripció de l'autor, sobre si cal considerar-lo periodista o escriptor.

1.2. La inclusió de l'article literari en els gèneres literaris

Ens hi encararem ara des de la perspectiva de la literatura. Així, Antonio García Berrio i Javier Huerta etiqueten de gèneres «didáctico-ensayísticos» aquells gèneres considerats tradicionalment fora de l'àmbit de «las Poéticas» per tractar de matèria doctrinal i no ficcional, en què el propòsit estètic queda subordinat a la finalitat ideològica. La forma bàsica del grup és l'assaig, mentre que una de les formes simples és l'article periodístic, el qual, no obstant això, presenta en molts dels seus conreadors un alt grau d'intenció artística (1992: 218). Més encara: en l'esquema que ens presenten, trobem, dins dels gèneres didacticoassagístics, entre els que són d'expressió objectiva, l'assaig, i, com a subtipus, l'article —sense complements, però. Ara bé, aquest es troba entre els gèneres d'expressió objectiva, però també ben a prop dels d'expressió subjectiva.

A l'*Encyclopedia of the Essay*, d'altra banda, tot i que no hi ha cap entrada dedicada a l'article, podem trobar referències a la inclusió

NOTES

3 | Santamaria i Casals també posen objeccions a la definició, ja que, a pesar que intenta ser justa, només és una mera descripció que ajuda poc a entendre un acte del pensament i de la paraula com és l'article d'opinió (2000: 129).

d'aquest en el gènere assagístic, per exemple, a l'entrada dedicada a Ortega y Gasset, on explícitament consideren com a subtipus d'assaig l'«article» —sense adjectiu d'acompanyament, però—, a més de la nota o la glossa, entre d'altres (1997: 618). Ara bé, voldríem destacar l'entrada que parla de la relació entre el periodisme i l'assaig, «Journalism and the Essay» (1997: 439), en què hom sosté que un dels fets importants per a l'anàlisi d'ambdós gèneres és que els periòdics i les revistes han sigut els vehicles usuals perquè la història i la teoria de la literatura siguen considerades assaigs.

Tant García Berrio i Huerta (1992: 226) com Pedro Aullón (1987: 106), des de la bibliografia espanyola, coincideixen a assenyalar que gràcies als diaris, a les revistes, etc., els articles —i, per extensió, l'assaig— han trobat una plataforma d'expressió idònia per al seu conreu. També al prefaci de l'*Encyclopedia of the Essay*, per a explicar els diferents tipus d'entrades, es destaca la importància de les publicacions periòdiques en la creació d'un mercat per a l'escriptura assagística (1997: XIX), per això, hi ha entrades d'importants periòdics, com el *The Spectator* o el *Times Literary Supplement*. Igualment, Berardinelli, per a qui l'assaig desplega tota la seua potencialitat en el segle XVII, afirma que «la nascita del giornalismo e dell'«opinione pubblica»», entre molts altres factors, ha afavorit que el gènere assagístic tinga més eficàcia, més mobilitat i més ductilitat que els altres gèneres, per això, «il saggista» com a representant d'una actitud crítica, «diventa giornalista» —entenem que en un sentit general, com a escriptor que publica als diaris—, a més de divulgador, pamfletista o aforista. (2002: 22). Els mitjans de comunicació són ara només la plataforma de difusió, no el principal element configurador de la identitat del producte.

En aquesta mateixa direcció, Joan Fuster té un article interessant, «Joan Oliver, periodista», publicat a *Serra d'Or* (octubre de 1969), en la primera part del qual reflexiona sobre el gènere de l'article literari i sobre com la premsa condiciona l'activitat professional de l'escriptor. La primera causa adduïda pel de Sueca, que es posa ell mateix com a exemple, a l'hora d'explicar el gruix de dedicació dels escriptors a la premsa és la feblesa de la indústria editorial i del consum de llibres (1969: 50).

D'altra banda, la principal conseqüència de la col·laboració periodística és que els escriptors s'adrecen a uns lectors que no són els seus propis com a literat, sinó els del mitjà des del qual se'ls adreça. No obstant això, Fuster insisteix que l'escriptor no esdevé «periodista», sinó que continua sent escriptor, sense cap «degradació voluntària, adaptada a unes «formes» subalternes, sinó que aquesta voluntat mira d'acomplir-se en un gènere especial, en un tipus de «paper» —diguem-ho com Pla— ajustat a exigències materials ben concretes» (1969: 50).

Amb el pretext de parlar del Joan Oliver periodista, Fuster ens explica que, per a ell, l'article literari publicat a la premsa periòdica «és un gènere literari equiparable a qualsevol altre, i ens ha de merèixer idèntica consideració» (1969: 50), alhora que en fa una distinció respecte a l'altre tipus d'article, l'article de periòdic o de diari, que resta fora de l'àmbit de l'assaig. I, seguint el fil de la reflexió, ens regala una magnífica definició de l'article tal com el conreen Oliver o ell mateix:

[...] és un rebrot de l'assaig, de l'assaig tal com havia sorgit de la ploma monumental de Montaigne, és a dir, la digressió personal subjectiva, perpetrada sobre la marxa, en una vora del temps que passa i com per donar-ne testimoni intel·ligible. Ni tan sols quan l'articulista apareix en el pla de portaveu d'un partit o d'una secta, no deixa d'escriure en nom propi, i el seu article és acollit com a cosa seva i per ser seva. En això es diferencia de l'editorialista, del periodista no literari —diguem-ho així per entendre'ns—, dels periodistes *stricto sensu*, que, aquests, sí, no parlen per ells mateixos. Un article és un assaig en miniatura. L'escriptor-articulista hi parla de si mateix o des de si mateix: el públic el llegeix perquè el busca i espera la paraula de l'escriptor, d'aquell escriptor particular. (1969: 50-51)

Per a Joan Fuster, l'escriptor dels articles continua sent l'escriptor dels llibres d'assajos, és a dir, no deixa de ser escriptor, de ser un home de lletres. Hi aboca les seues reflexions, es pregunta, s'examina, sobre el món que l'envolta, però sempre parla en nom seu. D'ací que el diferencia dels «periodistes *stricto sensu*», que sí que escriuen d'acord a unes normes o uns paràmetres del periodisme. Els únics canvis a què s'ha d'adaptar l'articulista és a l'extensió, així com a les urgències, a les necessitats o a les exigències que la revista o el periòdic imposen, com la immediatesa, per exemple. Tot això, afirma Fuster, sol influir en el tipus d'escriptura resultant, que s'hi pot veure alterada (1969: 51).

Al pròleg al quart volum de les seues *Obres completes: Assaigs, 1* en què reflexiona sobre el títol —*Assaigs*— que l'editor li aconsella, confessa que, excepte «uns pocs versots», tot el que ha escrit és assaig (1975: 5). Més endavant, encara apunta que el «"gènere" que m'hauria agradat de cultivar, com a treball regular» és «l'"assaig" clàssic, el derivat del venerable Montaigne», ja que «després de tants anys d'exercir d'"assagista", he escrit tan pocs "assaigs" com Déu mana: vull dir, tan pocs "assaigs-assaigs"» (1975: 6). Fuster, que s'ha declarat en més d'una ocasió admirador i seguidor de l'assagista francès⁴, distingeix en aquest pròleg entre aquells textos més extensos i articulats i aquells altres més condicionats, en extensió, adequació al mitjà de publicació i peremptorietat de l'escriptura, pels compromisos professionals. És interessant constatar que aquesta problemàtica no era exclusiva del suecà. Segons Alfonso Berardinelli, el desenvolupament del periodisme i

NOTES

4 | Joan Fuster, fins i tot, arriba a considerar Michel de Montaigne com un membre de la família a l'article «Recuerdo para el abuelo Montaigne», publicat al número 415 de la revista *Jano*, el 1980. Un any després, publicava l'11 de gener a *La Vanguardia* l'article «Michel de Montaigne. Una vieja, afable, corrosiva compañía», en què confessava la devoció que professa pel francès.

de les seues especialitats en el Noucents dificultà la vida dels autors en què la vocació assagística es presentava en la seua forma «più pura, o totale, o assoluta» (2002: 27).

Malgrat això, matisa Fuster, «tot ve a ser una mateixa cosa. L'actitud intel·lectual implícita és constant i deliberada» (1975: 5-6). Per tant, queda clar que, segons ell, l'escriptor dels articles, en definitiva, no deixa de ser un escriptor d'assajos. Assajos que, això sí, s'han d'adaptar a unes noves circumstàncies: com el públic, més ampli i general, i l'extensió o les exigències que imposa el paper diari.

L'enfocament de Fuster coincideix amb una línia d'opinió que ha posat de relleu les relacions entre assaig literari i pràctica periodística. Albert Chillón, per exemple, destaca la influència mútua entre la literatura i el periodisme a partir d'una actualització de les pràctiques literàries:

La indústria periodística, en concret, ha transformat les regles de producció, consum i valoració social de la literatura: d'una banda, contribuint a la formació de gèneres nous [...]; d'altra, impulsant el desenvolupament i la difusió de gèneres literaris com la prosa de viatges i el memorialisme; per últim, aportant modalitats d'escriptura periodística genuïnes —reportatge, crònica, assaig i article periodístic, guió—, que en certs casos han assolit una qualitat literària notòria i que fins han influït en la fesomia dels gèneres literaris tradicionals. (1993: 19)

Per a Chillón, doncs, cal descartar la visió de la literatura limitada als gèneres de ficció i ampliar-ne la concepció a gèneres com l'assaig, de manera que també afirma la condició literària de pràctiques com l'article. També a la citada entrada «Journalism and the Essay», el segon dels fets importants per a analitzar ambdós gèneres són els paral·lelismes en la natura textual entre el periodisme i l'assaig; aquest ha incorporat la claredat i l'economia de mitjans, mentre que el periodisme ha absorbit les opinions i tècniques subjectives literàries⁵.

D'altra banda, Martín Vivaldi, a *Géneros periodísticos*, defineix el periodisme com un «modo literario» (1993: 139), i enumera les divergències entre el periodisme i la literatura (1993: 248-251)⁶. En primer lloc, el periodisme se centra en l'actualitat i la literatura, en l'autenticitat. Tot seguit, el periodisme busca la comunicabilitat, atès que té els propòsits d'informar, orientar i distraure, mentre que la literatura cerca l'expressió de la personalitat literària, d'una manera de concebre el món i la vida, ja que la seua funció és la de delectar. A continuació, les diferències quant al paper de l'autor: mentre que el periodista actua d'interpret, de testimoni, i hi predomina la informació, l'escriptor explota la subjectivitat i l'estil, i hi destaca l'elaboració de la informació. És interessant assenyalar que Martín Vivaldi exclou la ficció del periodisme, mentre que, en la literatura, pot haver-hi

NOTES

5 | No obstant això, sembla que el redactor d'aquesta entrada (Joaquín Roy) no arriba a estar segur de la diferenciació dels dos gèneres —«whether recognized as a separate literary genre or not»—, amb la qual cosa corre el risc d'entrar en contradicció amb la resta d'entrades (com, per exemple, les de «Periodical essay» o «Topical essay»).

6 | Per no embolicar el lector, hem fusionat ací la informació de les dues graelles que dibuixa Antoni Maestre. La primera (Maestre, 2006: 45), que procedeix de Martín Vivaldi (1993: 248-251), està centrada en les diferències entre un gènere discursiu i un altre; la segona (Maestre, 2006: 45-46), també de Vivaldi (1993: 252-253), es basa en el tipus de comunicació que proposa Fattorello.

gèneres fictivals i no fictivals. Respecte al subjecte receptor, en el periodisme es vol informar, ja que l'objecte del periodisme és la informació, mentre que en la literatura es llig per plaer, posat que l'objecte és l'expressió o creació de bellesa. Si ens atenem al mitjà, tindriem el periòdic en el gènere periodístic i el llibre en el literari. És a dir, que, bàsicament, es distingeixen en la finalitat predominant —informativa contra estètica— i en l'àmbit d'ús o el mitjà.

D'acord amb això, també per a Martín Vivaldi, l'article literari es trobaria, com hem comentat al llarg d'aquestes pàgines, en la frontera: d'una banda, la seua finalitat és estètica, però apareix als periòdics, per tant podria entrar en el periodisme. Ara bé, hem de tenir en compte les paraules de Fuster, que apuntava que l'escriptor aprofita la plataforma de la premsa per a publicar els seus textos i com a mecanisme de professionalització. De vegades, la literatura és el recull, per selecció, d'articles literaris, de manera que el periòdic deixa pas al llibre com a «nou» mitjà. Ho recorden estudiosos com Michèle Narvaez, la qual, en tractar els gèneres literaris, apunta que si l'autor decideix publicar una sèrie d'articles «dans un ouvrage consacré à un thème particulier, l'éditeur pourra présenter cet ouvrage comme un "Essai"» (2000: 150), o Antoni Maestre, quan escriu que «un editor pot recollir els treballs periodístics en un volum si decideix que tenen *qualitat literària*, és a dir, qualitat estètica, i si l'autor és famós i té lectors» (2006: 44).

Un exemple en serien les proses literàries de Josep Carner. Com ha advertit Marcel Ortín, l'estil permet distingir «entre els seus articles d'opinió (de tema polític o literari) i els textos concebuts literàriament, que són els únics que s'incorporen als llibres» (1996: 284). I Joan Fuster, al pròleg a *Les bonhomies*, afirma que «ni el to, ni els temes, ni el redactat, no s'ajusten a allò que se sol considerar com "periodístic": són ben bé "literaris", cent per cent», de manera que el recull en un llibre només oferiria «una unitat i una consistència que semblen premeditades i d'una peça» (Fuster, 1964: 13).

Així doncs, el recorregut bibliogràfic ens ha permès observar les diferències de perspectiva en relació a l'articulisme literari, segons el periodisme o segons la literatura. Sembla que per al primer, el mitjà on apareix l'article —el periòdic— és un factor clau per a considerar els articles literaris com a gènere periodístic, encara que, com hem apuntat en opinió de Morán Torres, la columna literària esdevé «assaig literari» (1988: 197). Des de la literatura, però, observem que cal una funció estètica, de creació, per part de l'articulista. I aquesta, els articles literaris, la compleixen. Podem remetre'ns una vegada més a Santamaría i Casals, les quals —no oblidem que escriuen des de la perspectiva dels gèneres periodístics— conclouen que sense l'existència del periòdic caldria anomenar un escrit segons el gènere literari a què s'aproxime (2000: 126).

Observem, per tant, que l'argument segons el qual un article literari pertany al gènere periodístic perquè apareix al periòdic es presenta com un argument feble, insuficient, i queda totalment desmuntat. El mitjà, doncs, no fa el contingut.

2. L'article com a modalitat de l'assaig

Un dels trets principals de l'assaig és el fet mateix d'«assajar-se», «qüestionar-se», «examinar-se». Estudioses franceses com Michèle Narvaez o Aline Geyssant i Nicole Guteville apunten la condició de temptativa o de provatura de l'assaig, tret que relacionen amb el seu final inacabat. Així, per exemple, Narvaez escriu que l'assaig és una temptativa en el curs de la qual «on s'évalue ou on évalue» i que no es dona mai com a quelcom acabat, sinó com una experimentació en curs o una formulació de preguntes i respostes (2000: 149). Per la seua banda, per a Geyssant i Guteville és una forma que rebutja les certeses doctrinals per proposar la recerca d'un objecte d'estudi. Igualment, consideren l'assaig com un esborrany, ja que «c'est le lieu d'une tentative d'expérimentation des idées, qui ne trouble jamais d'aboutissement» (2001: 18). Tenim, per tant, una conseqüència directa d'aquesta temptativa: la provisionalitat. Fuster, en un dels seus escrits fonamentals sobre el gènere, al pròleg ja esmentat al volum IV de les *Obres Completes*, arriba a la mateixa conclusió: és «una temptativa d'opinió: un reducte “humanístic” d'opinió» (1975: 9).

Uns anys després, al pròleg a *Causar-se d'esperar*, trobem de nou la mateixa idea: «l'essència de l'assaig és l'“assaig”: ser temptativa, intent, provatura» (1984: 11). El lector pot veure en aquestes definicions la influència montaigniana; a «Sobre Demòcrit i Heràclit», en comentar el seu propi *modus operandi*, el francès ja defensava el caràcter de provatura o la provatura com a mètode, quan afirmava que, «si es tracta d'un assumpte que no entenc massa, en això mateix l'assage, temptejant el gual de molt lluny; i després, si el trobe massa profund per a la meua talla, em quede a la vora» (2011: 495).

En aquest segon pròleg, Fuster destaca que el gènere de l'assaig, a diferència de la resta dels gèneres literaris o de la filosofia, que també opera amb idees, té un caràcter essencialment provisional:

l'assaig, en canvi, no acaba mai: en si, es redueix al pur procés de buscar, d'esbrinar, de fer hipòtesis o de desfer-ne. El resultat final, quan n'hi ha, no pretén presentar-se amb el menor èmfasi definitori ni assertiu. De vegades podrà semblar-ho. No. L'assaig es resigna a ser humaníssimament provisional: subjecte a contínua rectificació, contradient-se a estones, cautelós o atrevit, sempre conscient de la seva deficiència. (1984: 11)

Un altre dels teòrics del gènere, Theodor W. Adorno, en destaca la provisionalitat, però, relacionada amb aquesta, afegeix una nova característica: la fal·libilitat de l'assaig (2004: 44). És a dir, que, d'una banda, l'assaig ha de ser provisional, i, d'altra, no ha d'expressar veritats absolutes, ja que, com que és un «examen de consciència», com diria el mateix Fuster, pot tenir diferents contradiccions i rectificacions. Més encara, al pròleg a *Les originalitats*, el de Sueca assenyala que «l'assaig no és mai *sobre*, sinó *cap a* un tema. Un camí per a comprendre'l: un camí entre d'altres: un que exclou i ens força a renunciar, de moment, els altres camins» (Fuster, 1975: 163). Així, com recorda Adorno que explica Max Bense, «escriure assagísticament vol dir procedir de manera experimental, és a dir, retornar sobre l'objecte una i altra vegada, interrogar-lo, temptejar-lo, examinar-lo, pensar-lo de cap a cap, atacar-lo des de diferents costats» (2004: 45).

El mateix Adorno explica que l'assaig és antisistemàtic en la manera de procedir i renuncia a l'ideal de la certesa absoluta (2004: 34-37). L'assaig, tal com el concep, «és una provocació amable a l'ideal de la *clara et distincta perceptio* i de la certesa lliure de dubte» (2004: 38). En aquest aspecte es diferencia del tractat, la construcció metòdica del qual constitueix un món clos en ell mateix, ja que l'assaig beu de l'experiència del món que envolta l'individu (Geyssant & Guteville, 2001: 28; Ferre, 2015).

Podríem dir que l'assagisme contemporani accepta, per tant, la impossibilitat de dir-ho tot de qualsevol assumpte; indaga, cerca, jutja, avança, retrocedeix, es contradia, però defuig l'exhaustivitat, entre altres coses, perquè no la pot aconseguir. Així, per a Pierre Glaudes i Jean-François Louette, «l'Essai est agencé de manière à toujours pouvoir s'interrompre soudainement», fins al punt que «la fin d'un essai ne manifeste pas, en règle générale, une nécessité de clôture qui soit forte» (1999: 126). És a dir, que l'assagista interromp la seua reflexió, però no l'acaba. Tampoc no es proposa aprofundir-hi, igual com Montaigne quan apuntàvem que temptejava «el gual de molt lluny» tot i que si el trobava «massa profund» es quedava a la vora. Una definició semblant reporten també Glaudes i Louette del *Dictionnaire de l'Académie* de 1798, per al mot *essai*: «il se dit encore de certains ouvrages qu'on intitule ainsi soit par modestie, soit parce qu'en effet l'auteur ne se propose pas d'approfondir la matière qu'il traite» (1999: 138).

Montaigne confessa que pren «a l'atzar el primer assumpte: tots em són igualment bons i no tinc per costum tractar-los per complet perquè no veig el tot de res», però també avisa que «no ho fan tampoc aquells que ens ho prometen» (2011: 495). No veure el tot de res: tenim ací la millor definició d'una altra de les característiques de l'assaig.

D'altra banda, Carme Gregori apunta, en referència a Fuster, però aplicable a tot assagista, que «ser conscient dels límits que representa una mena de discurs que, en assumir la contradicció, sotmet les idees a contínua reelaboració, lluny de convertir-se en motiu de frustració o en factor d'inhibició, funciona com a element dinamitzador del pensament» (2011: 64). En efecte, Fuster accepta tant la contradicció com el fet de no poder aspirar a l'exhaustivitat, ja que, si ho poguera fer, no li caldria «assajar-se»: «El cert és que, potser, em contradic, però la veritat, com deia Demades, no la contradic mai. Si la meua ànima pogués establir-se, no m'assajaria, em resoldria; ella es troba sempre en aprenentatge i en prova» (1984: 27). Per això, en un dels seus aforismes, conclou: «les meves contradiccions són les meves esperances» (Fuster, 2002: 279).

Retornem, ara, al pròleg a *Causar-se d'esperar*, on Joan Fuster explica que l'objectiu de tot assaig és «esperar» un resultat d'aprofundiment en el coneixement de la condició humana, una finalitat necessàriament oberta i permanent:

Allò que «esperem» en escriure un assaig —quatre línies o cent pàgines, l'extensió no hi té res a veure— és obtenir de nosaltres mateixos un esforç de comprensió envers els homes, envers les coses, envers els fets, envers el temps. I aquesta ha de ser, necessàriament, una operació perpètua, reiterativa, insaciable. [...] I això que «esperem» obtenir de nosaltres mateixos, «esperem» obtenir-ho també del lector. (1984:11)

El suecà insisteix, una volta més, en la necessitat de «revisar-se» — les cometes són nostres—, una necessitat intrínseca a la concepció de l'assaig com un esforç de comprensió que obliga a repensar contínuament, en una tasca oberta i permanent, però amb l'objectiu que el lector també «es revise», perquè es cree la seua pròpia idea. Amb paraules idèntiques s'havia expressat uns anys abans a *Examen de consciència*:

Per a mi, escriure constitueix, generalment, una operació d'autoexamen: de revisar-me les idees, els entusiasmes, els recels, les malícies. Cada vegada que em poso davant un full en blanc, amb la necessitat d'omplir-lo d'allò que en diuen literatura, no faig sinó això: examinar-me la consciència. [...] I vull, amb voluntat explícita, que el lector m'hi acompanyi, i que així s'examini ell mateix la consciència que en tingui. (1968a: 6)

Com sintetitza Carme Gregori, amb el vers d'Ausiàs March triat com a títol de l'obra —*Causar-se d'esperar*—, Fuster caracteritza l'assaig «com a mètode de coneixement humanístic, ajustat al sentit primari del terme com a “intent”, com a “provatura”, amb la contradicció, la incertesa i la provisionalitat com a qualitats inherents i, alhora, com a garantia d'efectivitat d'una recerca que ha de ser permanent i infatigable» (2011: 65). A més, sap que és inútil perseguir la certesa:

«Aspirem a la certesa en tot (a la certesa moral, almenys). I no sé per a què. Tant se val, en definitiva» (2002: 240). Fins i tot, quan creiem que l'hem aconseguida, aquesta no és permanent: «Costa molt d'aconseguir una certesa, i encara sempre és interina» (2002: 282).

Conseqüència de la provatura i la provisionalitat d'aquest pensament en moviment, fluctuant, sovint posat en qüestió, és el seu caràcter descosit, fragmentari. Tanmateix, no oblidem que «sa forme inachevée et libre est donc tout à fait volontaire: elle porte la marque d'une instabilité recherchée, parce qu'elle correspond davantage au jaillissement de la pensée» (Geyssant & Guteville, 2001: 8). Fuster ho adverteix en un altre dels seus pròlegs, en aquest cas, al de *Les originalitats*, quan ens comenta que és un «gènere literari que podríem qualificar de fragmentari», és a dir, que «obliga a la parcialitat» (Fuster, 1975: 163). Ací torna a coincidir amb Adorno, qui considera que «l'assaig pensa en fragments, de la mateixa manera que la realitat és feta de fragments, i troba la seua unitat a través de les ruptures» (2004: 43).

És lògic, doncs, que si l'assaig és un «tempteig» o una «provatura», i és provisional, estiga creat en fragments, als quals es pot tornar en qualsevol moment de l'escriptura i de la lectura. Michel de Montaigne, per exemple, admetia que escrivia les seues idees sense cap norma, «a les palpentes», a través d'«elements descosits, de la mateixa manera que si es tractara d'una cosa que no pot ser dita d'una vegada i en bloc» (2012: 470). Tot i això, per a Fuster, la unitat estaria en el subjecte de l'enunciació, és a dir, en el jo de l'assagista. Així, afirma que «jo sóc tota la justificació», ja que «un home, en tota la seva vida literària, no escriu sinó una sola obra, la seva obra» i, a pesar de l'evolució personal, «aquesta obra —junta o dispersa— és sempre *una... i única*» (Fuster, 1975: 162).

A més dels trets detallats (provisionalitat, fragmentarietat, contínua indagació, etc.), José Luis Gómez-Martínez, en un treball dedicat a l'assaig hispànic, incorpora també com a característiques fonamentals del gènere: la brevetat del text, ja que l'assagista no pretén ser exhaustiu en el tractament dels temes; el caràcter suggeridor i interpretatiu; el caràcter confessional i la intenció dialogal; la carència d'una estructura prefixada; la varietat temàtica, i la voluntat d'estil, imprescindible en aquest gènere (Gómez-Martínez, 1992). Vincent Ferre, en la mateixa direcció, presenta els trets de l'assaig del segle XX dins dels dominis lingüístics francès, anglòfon i germanòfon: així, coincideix en el caràcter provisional del pensament («une pensée en train de se faire»), en la no-exhaustivitat i la no-sistematicitat, en l'aspecte sovint fragmentari, en la diversitat temàtica —i formal—, però també remarca l'argumentació (l'assaig és «prose non fictionnelle à visée argumentative») (2015).

La confessionalitat i el dialogisme s'han de posar en relació amb el caràcter antiautoritari i antidogmàtic de l'assaig. L'assagista no vol imposar la seua opinió; en la seua argumentació, busca seduir i convèncer el lector, atraure'l cap al seu terreny i, per a tal fi, crea un diàleg, un debat. Per això, Thomas Clerc ha afirmat que el diàleg de l'assagista amb ell mateix o amb altres textos estimula l'intercanvi dins del discurs; igualment, l'autor adopta «une perspective de commentateur de lui-même d'où le lecteur n'est pas exclou» (2001: 88). En el cas de Fuster, en el famós article «Una tassa de te, un piano, uns tancs, uns dubtes...», per exemple, ja ens alertava: «No intento justificar res: alto! El meu ofici no és de “justificar”, precisament. Però sí que voldria “dilucidar”» (1968b: 49). D'aquesta manera, Fuster deixa obert el tema i pretén que siga el lector qui acabe de traure les seues conclusions. A partir de la reflexió que ell hi ha proposat, per descomptat, però sense allisonar ni imposar des de l'autoritat.

En la mateixa línia van Geysant i Guteville quan comenten que l'assaig és fonamentalment dirigit cap a un altre, al qual no pretén donar cap lliçó, sinó amb qui desitja iniciar una confrontació. Al capdavant, el que busca el locutor és demanar el sentit crític de l'interlocutor, un objectiu que queda perfectament sintetitzat amb les paraules següents: «l'affirmation du “je” est inséparable de celle du “tu”» (Geysant & Guteville, 2001: 21).

Més que una única veu, a l'assaig en trobem dues de generades pel desdoblament del locutor, el qual dialoga o delibera amb el lector, però també amb ell mateix (Geysant & Guteville, 2001: 37). Amb això, pretén, com havíem comentat, atraure el públic, que es pot veure reflectit en la veu de l'autor (Geysant & Guteville, 2001: 42). Ara bé, convé que el lector s'hi mostre actiu i col·laboratiu, ja que haurà de participar en el procés de reflexió de l'assagista. Recordem en aquesta direcció, una vegada més, el pròleg de Fuster a *Causarse d'esperar*, quan demanava que «això que [en escriure un assaig] “esperem” obtenir de nosaltres mateixos [un esforç de comprensió envers els homes, envers les coses, envers els fets, envers el temps], “esperem” obtenir-ho també del lector» (1984:11). Fins i tot, el lector haurà d'acceptar les paradoxes que despertaran l'esperit i promouran una experiència reflexiva profunda: l'assagista n'elimina les certeses i hi introdueix el dubte, però, alhora, pretén avançar veritats (Geysant & Guteville, 2001: 41). Veritats que, al seu torn, no ho oblidem, són contingents, relatives i inaccessibles (Glaudes & Louette, 1999: 152). L'assagista, en definitiva, no presenta *la* veritat —com un text científic—, sinó *la seua* veritat, de la qual intenta persuadir el lector (Ferre, 2015).

Amb aquest caràcter dialogal, l'assagista busca, en realitat, introduir hàbilment la seua opinió, tot anul·lant qualsevol tipus

d'objecció, i compartir amb «les apparences de la démocratie, une conviction qui souffre peu la discussion» (Glaudes & Louette, 1999: 153). L'estratègia és, en definitiva, presentar una convicció amb incertesa, com una modalització condicional de la veritat proferida o proclamada, que indique que aquesta encara està en debat (Glaudes & Louette, 1999: 154). No oblidem que una de les característiques d'aquest gènere és l'argumentació: l'assaig intenta convèncer d'una tesi a partir d'arguments a favor o en contra, de manera que l'argumentació n'és el teixit discursiu bàsic. Ara bé, caldrà distingir ací, com explica Gonçal López-Pampló, entre l'argumentació com a funció que regeix l'estructura del text amb l'objectiu de persuadir el lector i l'argumentació com a tipologia textual dominant (2015: 127).

L'autor construeix aquesta argumentació per mitjà d'un desordre aparent típic de l'assaig, amb què intenta captar l'atenció del lector. Hi ha, doncs, també, una voluntat d'estil, que diferencia l'assaig de la ciència o de la filosofia, un estil que ha de ser clar. De fet, per tots és coneguda la màxima de Fuster en aquest aspecte: «la primera obligació de l'escriptor és de fer-se llegir» (2002: 257), amb la qual posa de manifest que rebutja tot allò que siga obscur. A més, apunta en un altre moment, «si hi ha alguna cosa que em repugni, és semblar sibil·líctic o confús» (2002: 225). El lector, que ja hem apuntat que cal que col·labore en la lectura, es veu obligat sovint a tornar enrere per repassar les idees i poder ajuntar els «elements descosits» de què parlava Montaigne. L'estil sembla natural i espontani, però és el resultat d'un treball de l'escriptura. Aquesta naturalitat i espontaneïtat permet establir una comunicació especial amb el destinatari de l'assaig, atès que crea un clima íntim, de proximitat, de manera que el debat interior de l'autor porta el lector també a debatre (Geysant & Guteville, 2001: 46).

3. Conclusions

Les característiques que són pròpies de l'article fonamenten la consideració d'aquest com una modalitat de l'assaig, deixant com a circumstancial i accessòria, en aquest sentit, la plataforma periodística de publicació. De fet, recordem que hi ha reculls d'articles apareguts en format de llibre, de manera que perd entitat l'argument de l'enfocament periodístic que considera que el mitjà fa el gènere.

L'adopció de la perspectiva literària i l'anàlisi dels trets distintius de l'article ens han permès considerar els articles literaris com a modalitat de l'assaig. El diàleg entre les reflexions de Joan Fuster sobre el gènere i les aportacions que s'hi han fet des del camp de la teoria ens han ajudat a convenir que l'argumentació és la tipologia

textual pròpia de l'assaig i, per tant, de l'article literari, així com la condició de temptativa, la provisionalitat i, consegüentment, el caràcter poc exhaustiu i fragmentari, o el dialogisme.

El mateix suecà confessava que tot el que havia redactat, excepte els poemaris, es podia considerar assaig. Era lògic, doncs, que reflexionara sobre el gènere. Sí que sobta, però, per l'excepcionalitat històrica i personal de Fuster, que s'hi acostara, des de fora de l'àmbit universitari i acadèmic, amb unes notes tan precises i tan clarividents, les quals només fan que destacar-lo, una vegada més, com un dels intel·lectuals més lúcids que ha tingut la literatura catalana.

Bibliografia citada

- ADORNO, T. W. (2004): *L'assaig com a forma*, València: Publicacions de la Universitat de València. [1a ed. en alemany, 1958: *Der Essay als Form*, Frankfurt: Suhrkamp Verlag].
- AULLÓN, P. (1987): «La delimitación del género "ensayo"», *Los géneros ensayísticos en el siglo XX*, Madrid: Taurus, 100-110.
- BERARDINELLI, A. (2002): *La forma del saggio. Definizione e attualità di un genere letterario*, Venècia: Marsilio.
- CHEVALIER, T. (ed.) (1997): *Encyclopedia of the Essay*, Londres / Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- CHILLÓN, A. (1993): *Literatura i periodisme: periodisme literari i literatura periodística en el temps de la post-ficció*, València / Alacant / Castelló: Universitat de València / Publicacions de la Universitat d'Alacant / Publicacions de la Universitat Jaume I.
- CHILLÓN, A. (1999): *Literatura y periodismo. Una tradición de relaciones promiscuas*, Bellaterra / Castelló de la Plana / València: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona / Publicacions de la Universitat Jaume I / Publicacions de la Universitat de València.
- CLERC, T. (2001): *Les écrits personnels*, París: Hachette.
- FERRE, V. (2015): «Aspects de l'essai: références comparatistes, enjeux théoriques», Journée d'étude de la SFLGC (Société française de littérature générale et comparée): «*Inspirations méditerranéennes*»: *aspects de l'essai au XXe siècle*, Paris: Hal. Archives-Ouvertes.fr, 12 pàgines, <<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01183509/document>>, [09/05/2017].
- FUSTER, J. (1964): «Pròleg», en Carner, J., *Les bonhomies*, Barcelona: AC, 7-15.
- FUSTER, J. (1968a): *Examen de consciència*, Barcelona: Edicions 62.
- FUSTER, J. (1968b): «Una tassa de te, un piano, uns tancs, uns dubtes...», *Serra d'Or*, 108, 49.
- FUSTER, J. (1969): «Joan Oliver, periodista», *Serra d'Or*, 121, 50-52.
- FUSTER, J. (1975): *Obres Completes, IV. Assaigs, 1*, Barcelona: Edicions 62.
- FUSTER, J. (1980): «Recuerdo para el abuelo Montaigne», *Jano*, 415, 156.
- FUSTER, J. (1981): «Michel de Montaigne. Una vieja, afable, corrosiva compañía», *La Vanguardia*, 11-1-1981, 5.
- FUSTER, J. (1984): *Causar-se d'esperar. El món de cada dia*, Barcelona: Edicions 62 / Orbis.
- FUSTER, J. (2002): *Obra completa. Volum primer. Poesia, aforismes, diari, vinyetes i dibuixos*, Barcelona / València: Edicions 62 / Diputació de Barcelona / Publicacions de la Universitat de València.
- GARCÍA BERRIO, A. i HUERTA, J. (1992): «Los géneros didáctico-ensayísticos», en *Los géneros literarios: sistema e historia*, Madrid: Cátedra, 218-230.
- GLAUDES, P. i LOUETTE, J.-F. (1999): *L'Essai*, París: Hachette.
- GÓMEZ CALDERÓN, B. (2004): «De la intellectio a la elocutio: un modelo de anàlisi retòrica para la columna personal», *Revista Latina de Comunicación Social*, 57, <<http://www.ull.es/publicaciones/latina/20040257gomez.htm>>, [09/02/2014].
- GÓMEZ-MARTÍNEZ, J. L. (1992): *Teoría del ensayo*, Mèxic: UNAM. [1a ed. 1981, Salamanca: Universitat de Salamanca].
- GOMIS, L. (1989): *Teoría dels gèneres periodístics*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GREGORI, C. (2011): *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- LEÓN GROSS, T. (1996): *El artículo de opinión*, Barcelona: Ariel.
- LÓPEZ-PAMPLÓ, G. (2015): *L'assaig català en l'època postmoderna: funció social i especificitat estètica*, tesi doctoral, València: Universitat de València, <http://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/49959/Tesi_Goncal_LopezPamplo.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, [02/05/2017].
- MAESTRE, A. (2006): *Humor i persuasió: l'obra periodística de Quim Monzó*, Alacant: Universitat d'Alacant.
- MARTÍN VIVALDI, G. (1981): *Géneros periodísticos*, Madrid: Paraninfo [1a ed. 1973].
- MARTÍNEZ ALBERTOS, J. L. (2001): *Curso General de Redacción Periodística*, Madrid: Paraninfo / Thomson Learning. [1a ed. 1983].
- MONTAIGNE, M. (2011): *Assaigs. Llibre primer*, Barcelona: Edicions 62 [1a ed. 2006, Barcelona: Proa].

- MONTAIGNE, M. (2012): *Assaigs. Llibre tercer*, Barcelona: Edicions 62 [1a ed. 2008, Barcelona: Proa].
- MORÁN TORRES, E. (1988): *Géneros del periodismo de opinión*, Pamplona: Universidad de Navarra.
- NARVAEZ, M. (2000): *À la découverte des genres littéraires*, París: Ellipses.
- ORTÍN, M. (1996): *La prosa literària de Josep Carner*, Barcelona: Quaderns Crema.
- SANTAMARÍA, L. (1990): *El comentario periodístico*, Madrid: Paraninfo.
- SANTAMARÍA, L. i CASALS, M. J. (2000): *La opinión periodística. Argumentos y géneros para la persuasión*, Madrid: Fragua.